УДК 821.161.2.09.Матіос(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2522-4077-2022-203-4

АРХЕТИП МАТЕРІ В РОМАНІ МАРІЇ МАТІОС «МАЙЖЕ НІКОЛИ НЕ НАВПАКИ»

THE MOTHER ARCHETYPE IN THE NOVEL OF MARIA MATHIOS «HARDLY EVER OTHERWISE»

Івашина О.О.,
orcid.org/0000-0001-6504-1514
здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
кафедри української філології
та журналістики
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка

Михида С.П.,
orcid.org/0000-0002-0921-0819
доктор філологічних наук, професор кафедри
української філології та журналістики
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка

У статті досліджується репрезентація архетипу Матері в романі «Майже ніколи не навпаки» української письменниці Марії Матіос. Вона глибоко досліджує та переосмислює його у своїй прозі, оскільки як жінка здатна безпосередньо ідентифікувати себе із цим архетипом. Теоретична частина статті представляє різні погляди вчених на поняття архетипу та еволюцію цього терміна в українському та світовому науковому дискурсі.

Представлено різні вияви архетипу Матері у творах Матіос, які змінюються залежно від життєвих обставин і особистих рис героїнь. Здійснено спробу проаналізувати кілька жіночих персонажів (Василина, Петруня, Теофіла), на матеріалі яких можна простежити найбільш яскраві вияви архетипу Матері, зокрема Великої Матері та Матері-коханки. На прикладі Василини ми розглядаємо втілення архетипу Великої Матері; на прикладі Петруні – наслідки неможливості реалізуватися в материнстві та одержимість цією ідеєю (сурогатний архетип Матері). Теофіла втілює материнську жертовність і самовідданість. Цей персонаж на відміну від інших отримує розгорнуту портретну характеристику за допомогою живописного авторського зображення, подібного до класичних змалювань Мадонни та інших утілень материнського начала у світовій мистецькій практиці. Таким чином авторка репрезентує збірний образ Матері наприкінці твору.

Загалом стаття підкреслює вагомість художнього втілення архетипу Матері у творах Марії Матіос та різні способи його зображення. Дослідження архетипу Матері також дає змогу глибше зрозуміти культурний та історичний контекст, у якому розгортаються події роману, а також те, як ці теми продовжують резонувати сьогодні. Розкриття цих аспектів є важливим внеском у вивчення творчості Марії Матіос та репрезентації архетипу Матері в літературі загалом. Ця тема має перспективи подальшого дослідження, зокрема в напрямі кореляції творчої постаті авторки із цим архетипом та співмірності Марії Матіос як жінки і втілення її персонажів.

Ключові слова*:* Марія Матіос, Юнг, архетип, Велика Матір, жіночий образ, психопоетика.

This article examines the representation of the Mother archetype in the novel “Hardly Ever Otherwise” written by the Ukrainian writer Maria Mathios. She explores and reinterprets it deeply in her prose, because as a woman she is able to directly identify herself with this archetype. The theoretical part of the article presents different views of scientists on the concept of archetype and the evolution of this term in the Ukrainian and world scientific discourse.

The article presents various manifestations of the archetype of the mother in the works of Mathios, which change depending on the life circumstances and personal characteristics of the heroines. We attempted to analyze several female characters (Vasilyna, Petrunya, Teofila), on whose material we can trace the most vivid manifestations of the archetype of the Mother. In particular, this novel can be used to talk about the Great Mother and mother-lovers.

On the example of Vasylyna, we consider the embodiment of the Archetype of the Great Mother; on the example of Petruni – the consequences of the impossibility of being realized in motherhood and obsession with this idea (surrogate archetype of the Mother). Teofila embodies maternal sacrifice and self-sacrifice. This character, unlike the others, receives a detailed portrait characterization with the help of a painterly author's image, similar to the classic depictions of the Madonna and other embodiments of the maternal principle in world artistic practice. In this way, the author represents the collective image of the Mother at the end of the work.

Overall, the article highlights the importance of the mother archetype in the works of Maria Mathios and the different ways it is depicted and explored. Examining the Mother archetype also allows for a deeper understanding of the cultural and historical context in which the novel is set, and how these themes continue to resonate today. These studies are an important contribution to the study of the work of Maria Mathios and the representation of the mother archetype in literature in general. This topic has prospects for further research, in particular in the direction of the correlation of the author's creative figure with this archetype and the proportionality of Maria Mathios as a woman and the embodiment of her characters.

Key words: Maria Mathios, Jung, archetype, Great Mother, female image, psychopoetics.

Постановка проблеми. У творчості Марії Матіос помітно домінантною можна вважати фемінну тематику. Авторка з глибоким розумінням та співчуттям пише про жінок і для жінок, представляючи їхню долю в усіх проявах, та репрезентує різноманітні характери й ситуації з українського минулого. Одним із важливих аспектів життя героїнь Марії Матіос є материнство. Жінка як мати може виступати ключовим образом творів («Мама Маріца», «Майже ніколи не навпаки») або бути важливою світоглядною ідеєю, тригером для формування психічних феноменів («Щоденник страченої»). Оскільки мати – це не просто соціальна роль жіночих персонажів, а їхня сутність, що проявляється в різних іпостасях поза часом і простором, можна вважати, що цей образ у творчості Марії Матіос має архетипне значення за Юнгом.

У статті порушено важливу проблему, яка перебуває на межі аналітичної психології та літературознавства, – репрезентація архетипу Матері на матеріалі роману «Майже ніколи не навпаки», де цей образ має вагоме смислове навантаження. Розв'язання цієї проблеми дасть змогу наблизитися до більш глибокого розуміння творчості Марії Матіос, а також до формування уявлення про втілення цього архетипу в сучасній українській літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття архетипу виникло в людській культурі ще за часів античності, після чого пройшло тривалий шлях трансформації в галузях філософії й літератури. Цей процес та різні підходи до розуміння архетипів у світовій та українській науці висвітлено у статтях І. Процик «Поняття архетипу в науковій літературі: генетико-теоретичний аспект» [12] та «Архетип і символ: проблеми визначення та взаємодії» [11]. Виникнення терміна «архетип», перш за все, пов'язують із надбаннями К.Ґ. Юнга в галузі аналітичної психології, тому відправною точкою теоретичної частини нашого дослідження є праця швейцарського психіатра про архетипи й колективне несвідоме [15]. Його справу було продовжено в напрацюваннях Е. Нойманна [16] та Н. Фрая [14]. Також, як зауважує М. Міщенко, цьому було присвячено увагу Дж. Хіллмана, Р. Чейза, Є. Мелетинського та ін. [8, с. 90].

Разом з уявленням про архетип часто розглядаються міфи як джерело образів колективного несвідомого, які залежно від культури набувають різних форм, але зберігають близьку сутність. О. Потебня свого часу наблизився до цієї концепції, трактуючи слово як образ, міф, троп, що має певну звукову оболонку та глибинне значення, з яких реконструюється його первісний зміст [10]. Сучасна дослідниця архетипу М. Моклиця пропонує власне трактування, згідно з яким це – архаїчний образ, пов'язаний із міфічним світосприйняттям, що апелює до зв'язку людини з первісним світовідчуттям [9].

Науковці в літературознавчих дослідженнях часто звертаються до архетипів, які дають змогу виявити й проаналізувати певні патерни творчої діяльності. С. Михида звертає увагу на архетипні моделі в біографії та творчості таких письменників, як В. Винниченко, І. Франко, Леся Українка [7]. У дисертації Я. Даценко окреслено втілення образів колективного несвідомого у творчості Григора Тютюнника [3].

Значна увага в українському літературознавстві приділяється архетипам у творчості Т.Г. Шевченка, наприклад статті В. Гончарук та В. Гончарука [2], О. Тиховської [13] та ін. Значною мірою розглянуто саме жіночі архетипи у спадщині поета. Архетип матері розглядається також у статті Н. Лебединцевої [5]. Амбівалентності цього архетипу в українській модерній літературі присвячено дисертацію Л. Базів [1].

Постановка завдання. Об'єктом нашого дослідження є роман Марії Матіос «Майже ніколи не навпаки», який завдяки своїй формі (роман у новелах) дає змогу охопити долю багатьох жінок, для яких материнство є значимою частиною життя: вже наявною чи лише бажаною. Предметом наукової розвідки виступає архетип Матері, різні прояви і впливи якого можна простежити у відображенні характерів жіночих персонажів.

Мета статті полягає в аналізі специфіки репрезентації цього архетипу в романі «Майже ніколи не навпаки» на фабульному рівні та з'ясуванні значення цього образу для творчості Марії Матіос і засобів його втілення.

Для реалізація мети ми ставимо перед собою такі завдання:

1. Систематизувати відомості про символізм архетипу Матері та варіативність його проявів.
2. Дослідити особливості функціювання цього архетипу в романі «Майже ніколи не навпаки».

Виклад основного матеріалу. Художні вияви архетипу супроводжують нас у всьому: кіно, літературі, живописі, а також у рекламі, адже це певні усталені образи, які несвідомо впливають на нас, бо є впізнаваними й значимими для людей по всьому світу. Однак при цьому це поняття продовжує викликати полеміку та мати неоднозначні трактування. На думку І. Процик, це «свідчить про його доречність і велику роль в утвердженні провідної ролі духовного в людині на противагу фрейдовим біологізму та пансексуалізму» [11, с. 368]. Тому спершу необхідно окреслити суть цього поняття в аспекті літературознавчих досліджень, щоб з'ясувати, як саме представлено конкретний архетип у творі Марії Матіос.

К.Ґ. Юнг пропонує розпочати з того, що таке колективне несвідоме, адже саме воно є джерелом архетипів та найбільш критикованою ідеєю його доктрини. Колективне несвідоме – це частина психіки, яку можна протиставити особистому несвідомому через те, що вона походить не з особистого досвіду, а із загальнолюдського, тому своїм існуванням завдячує спадковості. Ця система складається з преекзистентних форм – архетипів, що є скрізь і завжди [15, с. 64].

Однак аналіз цього поняття не обмежується лише працями Юнга, тому існує певна поліфонія думок щодо архетипів, яку ілюструє І. Процик. Згідно з її напрацюваннями, Є. Мелетинський асоціює архетип з образом, персонажем, меншою мірою із сюжетом; А. Есалнек ототожнює та співвідносить архетип із мотивом. Дослідниця також наводить думку В. Бачиніна, який уважав, що архетип – це універсальний образ із певною ціннісно-змістовою скерованістю, зумовленою стійкими структурами колективного та індивідуального несвідомого та свідомого, що визначають нахили, прагнення, мету людей, виявляючи національний характер [11, с. 369].

М. Моклиця звертає увагу на тісний зв'язок архетипів із міфологією і первісним світосприйняттям та світоглядом, відповідно до чого архетипи – це те, що пробуджує в нас пам'ять предків, оскільки апелює до важливих для первісної людини речей [9].

Хоча, на думку Юнга, «існує стільки архетипів, скільки існує типових ситуацій» [15, с. 27], основними вчений уважає особистісні (Самість, Аніма/Анімус, Тінь та ін.) та позаособистісні архетипи Матері, Дитини, Мудрого Старого, Духу, Трикстера та Переродження, кожен з яких може мати різні прояви. У даній статті ми зосередимо увагу на архетипі Матері, який є вкрай важливим та сакральним для людства, адже пов'язаний зі створенням життя. При цьому він відіграє важливу роль і для творчості, як зазначає І. Процик, адже за Юнгом цей процес має багато спільного з дітонародженням, тому має жіночі особливості, адже творча праця бере початок у неусвідомлених глибинах, що мають зв'язок із Материнською сферою [12, с. 61].

Архетип матері сягає корінням прадавніх часів, адже походить із релігійних вірувань у різноманітні прояви богині-матері, поширені по всьому світу. Як і будь-який інший архетип, він має

незчисленну кількість утілень – від побутових (мати й бабуся, мачуха й свекруха) до сакральних (Праматір, Біла Жінка, Діва тощо) [15, с. 113]. Образ Великої Матері є одним із дериватів цього архетипу та важливим символом для людської цивілізації, який увібрав усі суттєві риси архетипу матері в їх амбівалентному поєднанні – любляча й жахлива мати [15, с. 114].

У романі Марії Матіос ми можемо зримо простежити втілення Великої Матері, а також одного з проявів цього архетипу, що, як зазначав К.Ґ. Юнг, здатний до трансформації. У межах цього процесу може відбуватися підвищення рангу архетипу – перехід від матері до баби (мати матері), яка, своєю чергою, може набувати подоби доброї феї чи злої відьми за аналогією до відомих нам казкових образів [15, с. 138].

Розглянемо виразний жіночий образ, який повною мірою ілюструє цей архетип, – Василину. Вона втілює архетип Великої Матерій і постає, за Юнгом, перед читачем в іпостасі баби – владної й поглинаючої, чия любов до синів набуває крайніх вимірів [4, с. 78]. Вона вже реалізувала себе як мати значною мірою, хоча й досі відчуває жадобу до материнства та фізичної близькості, тому тяжко переживає втрату цієї можливості: «*Кирилів тато втесав своїй любасці дитинку в сімдесят п'ять років, а тут… Ото й злоститься потайки Василина на невістку мало не з першої днини, бо невістка має з Павлом те, що свекруха давно забула*» [6, с. 12].

У ній найбільше проявляються архаїчні риси жінки як берегині домашнього вогнища, міфологічної богині-матері, яка отримує втіху від здобичі, що приносить її чоловік, ніби жертву її божественній сутності. Це відображено в ставленні Василини до мисливства та впольованої дичини: «*Василина любить найперше схилитися над здобиччю й усім зором довго потриматися за розкішну, але вже збайдужілу красу колишніх володарів лісу, впокорених навіки дробом*» [6, с. 41].

Таким чином, образ Василини більше співвідноситься з подобою східної богині Калі, ніж західної Мадонни [15, с. 139], адже жінка не розпрощалася зі своєю тінню на момент початку й основних подій першої новели. Натомість вона не цурається тілесності, подекуди навіть виявляє жорстокість у думках (до невісток, убитих тварин), прагне до пристрасті і проявляє всеохопну любов до синів, особливо Андрія, що був плодом її «дурної крові»: «*Щось найшло на Василину, як мав зачатися в ній Андрійчик. Бігала, мов непочата дівка, за Кирилом*» [6, с. 47].

Поступово в жінки з'являються внуки. У їхньому господарстві все йде на лад, що вказує на здобуття мудрості. Однак при цьому цей жіночий персонаж набуває темних, відьомських рис, що проявляється в її чорній заздрості й ревнощах до невісток, кожна з яких Василині не до вподоби: «*А то ж не невістки – а холєра знає, що за насіння*» [6, с. 44]; й повній тотожності себе з роллю матері: «*вона! мама!!!*» [6, с. 44]. Це вказує на гіпертрофію материнського за Юнгом, відповідно до якого єдиною метою життя стає дітонародження, а все навколо (чоловік, діти) – об'єкти, що потребують догляду [15, с. 121]. Унаслідок цього її життєвий шлях закінчується сумно, адже, втративши можливість проявляти себе як жінка й мати і потребу в її опіці, Василина втратила й розум, зберігши лише пам'ять про молоді роки й свята.

Однак це не єдиний зразок авторського втілення архетипу матері в романі «Майже ніколи не навпаки». Головною героїнею другої новели є Петруня, яка із самого малечку не мала взаємодії з мамою, тому не отримала ні достатніх знань про роль жінки в родині, ні здорової рольової моделі. Марія Матіос перед епізодом із Петруниним весіллям зображує її як «*доньку-сироту, що росла без маминої ласки й маминої науки*» [6, с. 85]. У шлюбі вона теж не отримує можливості до компенсації цього через безсилля чоловіка. Авторка підкреслює маргінальну суть образу, називаючи її «*дівчиною-жінкою*» [6, с. 110].

Петруня не змогла реалізувати себе в материнстві, тому стала певною мірою одержима цією ідеєю. Таким чином, створюється сурогатне втілення архетипу. Марія Матіос описує майже іконічне зображення Божої Матері Годувальниці, однак замість справжньої: «*…дитинка її з ганчір'я. А дитяча голова – з торішнього жовтого ренета*» [6, с. 105]. Петруня імітує процес годування, від чого відчуває зменшення стресу та відчаю від несправедливої долі: «*Все. Вона*

наплекала дитину. Їй полегшало» [6, с. 105]. На думку Е. Нойманна, процес годування також є сакральним для людської цивілізації, адже при цьому жіночі груди також стають інструментом запліднення [16]. Але у випадку з Петрунею ця сила в ній не знаходить природного виходу, тому далі трансформується в еротичний потяг до молодого Дмитрика.

Архетип матері оживає в ній у таємних стосунках із Дмитриком, у якому жінка вбачала коханця й сина одночасно: «*А Дмитрик – майже дитина… Як ангел, чистий. Невинний… здавалося часом Петруні, що колисала би того Дмитрика, як потайки колише дитинку свою маленьку, та до грудей би прикладала його біле личко*» [6, с. 108]. Однак через майже однаковий вік та відсутність рольової моделі матері Петруня вступає у близькість із хлопцем, що втілює ще одну іпостась архетипу, – мати-коханка. Саме із сорочки Дмитрика вона надалі зробить нову версію своєї «*незачатої і невродженої доньки, а краще би сина*» [6, с. 130], чим поєднає образи потенційного батька й сина, яким не судилося справдитися, та берегтиме цей предмет поклоніння до старості. Ця дія також є проявом творчої енергії архетипу матері, адже Петруня сама створює для себе дитину, хоча і несправжню, що символізує здатність богині-матері до партеногенезу за Е. Нойманном [16].

Не менш важливим зразком матері в романі є образ Теофіли, про яку йдеться в третій новелі. Жінка стала матір'ю п'ятьох дітей у шлюбі та двійнят унаслідок зґвалтування. Проте, незважаючи на різні обставини зачаття, вона захищає всіх дітей до останнього, бо ставить це як вищу мету свого життя, важливішу від болю: «*Колінкуюча Теофіла миттєво зірвалася на ноги й усім тілом упала на розгойдану колиску, затуляючи собою дітей*» [6, с. 162]; «*Кров ішла Теофілі ротом і носом – і вона харкала кров'ю в рукав сорочки, не приймаючи рук від колиски*» [6, с. 163].

Якщо інші жіночі образи розкриваються здебільшого в дії, то саме Теофіла представляє архетип матері ще й візуально, адже на її описі Марія Матіос зупиняється детально, наділяючи її тіло рисами архаїчної богині-матері: великі груди після неодноразових годувань, «*ледь заокруглене» черево, «порізане смугами від частих пологів*» [6, с. 159]. Саме у цій сцені Теофіла стоїть перед читачем, як перед дзеркалом, хоча образ грудей неодноразово згадується за твором, що виразно візуалізує уособлення життєдайної сили і влади жінки [16]. Таким чином, майже наприкінці книги ми бачимо узагальнений портрет Матері, яка набуває різних іпостасей у людському існуванні.

Висновки. Марія Матіос глибоко осягає й переосмислює архетип матері у своїй творчості, адже за Юнгом як жінка вона здатна безпосередньо ототожнювати себе із цим архетипом, що може бути предметом наших подальших досліджень. У її творах яскраво представлено різні вияви архетипу Матері, які варіюються залежно від життєвих обставин та особистісних рис героїнь, однак кожна з них при цьому носить частинку архаїчної богині-матері та прагне реалізувати свою сакральну місію. Відповідно до твору ми, ймовірно, можемо говорити про втілення архетипу Великої матері в образі Василини, а також про сурогат архетипу Матері як наслідок від неможливості реалізації в материнстві, який уособлює Петруня. Розглянуто й материнську жертовність і самовіддачу Теофіли, якій Марія Матіос на відміну від інших персонажів, котрі зображуються в ситуаціях і сюжетних перипетіях, надає детальну портретну характеристику та створює майже живописний образ, який є художнім утіленням тілесної подоби Матері, співмірним до класичних змалювань Мадонни та інших звернень до материнського начала у світовій мистецькій практиці. Також він нагадує прадавні фігурки, які люди створювали ще в дописемні часи, що підкреслює величний і позачасовий образ Великої Матері, який Марія Матіос створила на сторінках роману. Це можна вважати квінтесенцією зовнішнього і внутрішнього осягнення архетипу Матері. Осягнута проблема має перспективи подальшого дослідження, зокрема в напрямі кореляції творчої постаті авторки із цим архетипом та співмірності Марії Матіос як жінки і втілення її персонажів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Базів Л.М. Амбівалентність архетипу матері в українській модерній літературі (на матеріалі творчості Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка та О. Кобилянської) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 ; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2013. 18 с.

2. Гончарук В., Гончарук В. Жіночі образи у творчості Тараса Шевченка. *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2014. Вип. 5. С. 120–125.

3. Даценко Я. Психопоетика творчості Григора Тютюнника : дис. … канд. філол. наук (доктора філософії) ; Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. 2019. 214 с.

4. Івашина О.О. Марія Матіос: підходи до осмислення психологізму творчості (на матеріалі роману «Майже ніколи не навпаки»). *Слово в сучасній науковій парадигмі: євроінтеграційний контекст* : тези доп. І міжнар. наук.-прак. конф., 24–25 листопада 2022 р. Кропивницький, 2022. С. 75–79.

5. Лебединцева Н.М. Архетип Великої Матері у поетичному світі 1980-х років. *Наукові записки НаУКМА*. *Філологічні науки*. 2001. Т. 19. С. 56–64. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9279/Lebedyntseva_Arkhetyp_Velykoyi_Materi.pdf?sequence=1&isAllowed=y

6. Матіос М. Майже ніколи не навпаки. Сімейна сага в новелах ; вид. 2-е. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2022. 224 с.

7. Михида С.П. Психопоетика українського модерну: проблема реконструкції особистості письменника : монографія. Кіровоград : Поліграф – Терція, 2012. 357 с.

8. Міщенко М.М. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології аретипичного аналізу). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. *Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2014. № 1130(51). С. 90–94. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI- Press/16629

9. Моклиця М.В. Основи літературознавства : посібник для студентів. Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. 192 с.

10. Потебня О.О. Естетика і поетика слова : збірник. Київ : Мистецтво, 1985. 301 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001479

11. Процик І.В. Архетип і символ: проблеми визначення та взаємодії. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. *Серія «Лінгвістика і літературознавство»*. 2011. Вип. XXIV. Ч. 2. С. 368–377.

12. Процик І.В. Поняття архетипу в науковій літературі: генетико-теоретичний аспект. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2009. № 2. С. 56–67. URL: https://web.znu.edu.ua/herald/issues/2009/fil_2009_2/056-67.pdf

13. Тиховська О. Архетипна образність балад Т. Шевченка. *Науковий вісник Ужгородського університету*. *Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. 2014. Вип. 1(31) С. 239–244. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/766

14. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів. *Антологія світової літературно-критичної думки* / ред. В.М. Зубрицька. Львів : Літопис, 1996. С. 111–135.

15. Юнг К.Ґ. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з нім. К. Котюк ; наук. ред. О. Фешовець ; 2-е опрац. вид. Львів : Астролябія, 2018. 608 с.

16. Юнг К.Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство / отв. ред. С.Л. Удовик. Киев : Ваклер, 1996. 304 с.